

BONHOEFFER 75

Dietrich Bonhoeffer

1906-1945

Gedichten en gebeden in gevangenschap

WERKSCHRIFT 2019-2020

BONHOEFFER 75

Dietrich Bonhoeffer
1906-1945

Gedichten en gebeden in gevangenschap
WERKSCHRIFT 2019-2020

INHOUD

Inleiding Bonhoeffer75 – 3
Korte biografie – 4-5
Gedicht 1 <i>Verleden</i> – 6-8
Gedicht 2 <i>Geluk en ongeluk</i> – 9-11
Ontstaanscontext van gebeden & gedichten – 12-13
Gedicht 3 <i>Wie ben ik?</i> – 14-16
Gedicht 4 <i>Nachtelijke stemmen in Tegel</i> – 17-19
Gedicht 5 <i>Christen en heiden</i> – 20-22
Gedicht 6 <i>Stadia op de weg naar de vrijheid</i> – 23-25
Bonhoeffers Berlijn – 26-27
Gedicht 7 <i>De vriend</i> – 28-30
Gedicht 8 <i>De dood van Mozes</i> – 31-33
Bonhoeffer & muziek – 34
Bonhoeffer & De kerk – 35
Gedicht 9 <i>Jona</i> – 36-38
Gedicht 10 <i>Goede machten</i> – 39-41
Reisexpositie Te leen – 42
Muziekproject – 43
Sunshine Cleaners - <i>Silent Voices</i> – 44
Theatermonoloog 'Wie ben ik?' – 45
<i>Morgengebed</i> – 46-47
<i>Avondgebed</i> – 48-49
<i>Gebed in grote nood</i> – 50-51
Impulsen om aan het werk te gaan – 52-54
Nationaal Comité 4 en 5 mei – 55
Boek <i>Dit is het uur van de trouw</i> – 56
Zorg voor (ex-)gevangenen – 57
Lezing over Bonhoeffer? – 58
Medewerkers – 59
Colofon/nabestellen (De Roos, sponsoren) – 60

INLEIDING BONHOEFFER75

9 april 2020: 75 jaar geleden is de Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer terechtgesteld. In zijn laatste jaren schreef hij in de gevangenis brieven, gedichten en gebeden. De brieven – soms met gedichten – zijn voor familie, vrienden en zijn verloofde, de gebeden voor medegevangenen. Het aantal gedichten is niet groot: een tiental. Menselijker dan in zijn poëzie kan het niet: blijvend engagement, aangevochten geloof en emoties op de vierkante meter van cel en literatuur.

De Roos van Culemborg, actief in de driehoek kerk-cultuur-samenleving, denkt via deze gedichten grote thema's aan te snijden. Zoals keuzes maken, zelfreflectie, het geloof behouden in soms wanhopige omstandigheden en de fundamentele ervaring dat God mensen overeind houdt.

In dit werkboekje een nieuwe vertaling van de gedichten en gebeden. Verder schilderijen, liederen en persoonlijke poëzie, speciaal voor dit project gemaakt. Componist, theatermaker en band hebben een eigen bijdrage. Achtergrondinformatie, verwerkingen, verwijzingen en gerichte vragen maken een intense ontmoeting met Bonhoeffer mogelijk. 13 april 2019 start het project met een presentatie in Culemborg. Als impuls om in het seizoen 2019 – 2020 met dit boekje toe te werken naar de herdenking van 9 april 2020.

De Protestantse Kerk in Nederland heeft ons zeer gesteund. En andere sponsors. De creativiteit die dit project losmaakt heeft ons verrast. De tijden zijn anders en het verschil met 75 jaar geleden is groot. Toch is de herkenning soms adembenemend. Met de caleidoscopische aanpak van dit werkboekje zoeken we die ervaring.

De Roos van Culemborg

www.deroosvanculemborg.nl

KORTE BIOGRAFIE

Dietrich Bonhoeffer is voor velen een fascinerend en inspirerend christen. Dat is misschien niet helemaal te verwachten als hij in 1906 in het Duitse Breslau wordt geboren als zesde kind van een elitair gezin. Vader Karl Bonhoeffer is psychiater; moeder Paula onderwijzeres. Het ligt niet voor de hand om vanuit een niet erg kerkelijk gezin voor een theologische studie te kiezen. Toch kiest hij ervoor. Beweren zijn broers dat de kerk achterhaald is, Dietrich stelt daar met enig bravoure tegenover: 'Dan zal ik de kerk juist hervormen!' Inderdaad kun je achteraf zeggen dat Bonhoeffers leven en werk – die op een bijzondere manier congruent zijn aan elkaar – hervormend is te noemen.

Op jonge leeftijd verhuist hij naar Berlijn. Zijn theologische loopbaan zet hij in door op 21-jarige leeftijd te promoveren op de sociologie van de kerk. Tijdens een studie in New York komt hij in aanraking met de social gospel uit de wijk Harlem. Tot die tijd bedreef hij veelal studeerkamertheologie, maar nu begrijpt hij pas echt dat het Evangelie ook wat te zeggen heeft voor het leven op straat. Door zijn vele internationale

contacten speelt hij een belangrijke rol in de internationale oecumene. Daarnaast is hij één van de vooraanstaande figuren van de Bekenkende Kirche, een beweging binnen de kerk in Duitsland die zich kritisch opstelt tegenover de nazi's. Dietrich Bonhoeffer wordt benoemd tot directeur van een predikantenseminarie en het bijbehorende broederhuis. Uit deze tijd stammen twee van zijn bekendste werken: *Navolging*, een uitleg van de *Bergrede*, en *Gemeenschapsleven*, een piëtistisch getint geschrift over de persoonlijke omgang met God.

Zijn leven en werk staan continu in verhouding tot Hitlers nationaal-socialisme. Via familiebanden raakt hij betrokken op het verzet. Aanvankelijk propageert hij het pacifisme, maar na het zien van de film *Im Westen nichts Neues* (naar het boek van Erich Maria Remarque) verandert dat. Zo raakt hij zelfs betrokken bij de bekende aanslag op Hitler op 20 juli 1944. Hij voorziet de aanslagplegers van een legitieme, morele basis voor deze daad. Wanneer deze betrokkenheid bekend wordt, wordt hij enkele dagen voor het einde van de Tweede Wereldoorlog op persoonlijk bevel van de Führer opgehangen.

Dietrich Bonhoeffer
(tweede van links) met
zijn broers en zussen

Je bent gegaan, geliefd geluk en diep
beminde smart.
Hoe zal ik je noemen? Ademnood of
leven, heerlijkheid,
stuk van mezelf, mijn hart, verleden tijd?
De deur viel in het slot.
Ik hoor je stappen in de verte langzaam
sterven.
Wat blijft er? Vreugde of verdriet,
verlangen?
Ik weet alleen maar dat je bent gegaan
en alles is voorbij.

Leven, wat heb je me aangedaan,
waarom ben je gekomen, waarom ben je
gegaan?
Verleden, ook al neem je de vlucht,
blijf je dan niet van mij soms?
Zoals de zon boven de einder steeds
sneller daalt,
de zee hem de duisternis inzuigt,
zo zinkt jouw beeld gestadig weg
in het water van weleer.
Een paar golven begraven het.
Zoals een warme ademtocht
in koele ochtendlucht oplost,
zo vervaagt voor mij jouw beeld.
Ik kan me je gezicht, je handen, je
gestalte
niet meer voor de geest halen.
Soms zie ik ineens een glimlach, een blik,
een gedag,
maar dan valt alles uiteen, is het niets
meer,
zonder troost, zonder nabijheid, kapot,
alleen nog dat wat geweest is.

Mijn oog weerspiegelt mijn woede.
Ik haat wat ik zie, ik haat wat ik voel,
ik haat al het levende, schone
dat het verlies goedmaken moet.
Mijn leven wil ik, mijn eigen leven eis ik
terug,
wat ik ooit was,
jou.

Jou. Een traan schiet me in het oog.
Misschien dat ik door een sluier van
tranen
jouw beeld in zijn totaal,
jou helemaal terugwinnen kan.
Maar ik wil niet huilen.
Tranen helpen alleen de sterken,
zwakken worden er ziek van.

De nacht is machtig en wijs,
wijzer dan ik en machtiger dan de dag.
Waar geen aardse kracht toe in staat is,
waar alles faalt, denken, voelen, weer-
stand of tranen,
daar stort de nacht zijn zegen rijkelijk
over me uit.

Ik open mijn handen en bid
en word me bewust van iets nieuws:
Het verleden wordt je teruggegeven
als een springlevend stuk van je leven
door dankbaarheid en berouw.
Herinner je Gods vergeving en goedheid.
Bid dat hij je vandaag en morgen
behoedt.

Dietrich Bonhoeffer, fragmenten, juni 1944

VERLEDEN Corrie Kopmels

Ik vrees de schemer in mijn hoofd,
een leegstaand huis waarvan
de deur in 't slot gevallen is.
Er heerst hier een verdachte stilte.
Ik vraag me af wat er is doodgegaan.

De nacht komt en is mij goedgezind.
De moeder wenkt me met haar hand.
Ik zie de vader op het land staan wieden.
Om geen visioenen te verjagen
kom ik voorzichtig dichterbij.

Je bent gegaan, geliefd geluk en
diep beminde smart.
Hoe zal ik je noemen? Ademnood
of leven, heerlijkheid,
stuk van mezelf, mijn hart,
verleden tijd?

Ik weet alleen maar dat je bent
gegaan, alles is voorbij.

LIED VAN DE GEVANGENE

*De deur valt in het zware slot.
Jouw voetstap galmt nog na.
Verleden lost in stilte op,
waar ik verloren sta.*

*Jij bent de zon die onderging,
die in de zee verdween.
Ik haat wat mij nog overblijft
aan beelden om mij heen.*

*Ik eis terug wat mij ontviel,
de dagen van weleer,
je geur, je adem en je lach,
je ogen nog veel meer.*

*De nacht, de slaap, is mij tot vriend,
schenkt mij vergetelheid.
De droom brengt jou bij mij terug.
Ik proef de goede tijd.*

*Dan schrik ik wakker uit mijn slaap.
Mijn denken kantelt om.
Mijn zoeken is vergeefs geweest.
Waarom, mijn God, waarom?*

*Het kloppend hart van mijn bestaan
ligt in uw hand, mijn lot:
verleden, toekomst, schuld, berouw.
Bewaar mij, goede God.*

René van Loenen, liedtekst bij het gedicht 'Verleden' van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 848

VRAAG

WAT IS DE KRACHT VAN
HERINNERINGEN?

GELUK EN ONGELUK

Ongeluk en geluk,
die ons overweldigend snel kunnen
treffen,
lijken aanvankelijk twee druppels water,
hitte en vrieskou bij onverhoedse
beroering.

Meteoren,
weggeslingerd uit hemelse verten,
cirkelen boven ons hoofd,
lichtend en dreigend.
Getroffenen staren verbijsterd naar de
ruïne
van hun dagelijkse, doffe bestaan.

Groots en verheven,
ontwrichtend en dwingend,
doet ongeluk of geluk
zijn glansrijke intree,
ongewenst of gewenst.
Mensen staan op hun benen te trillen
als ongeluk of geluk hen uitdost en
zegt.

Geluk is vol vlagen van onweer,
ongeluk boordevol zoetheid.
Twee zusters, samen afkomstig
zo lijkt het, uit eeuwige sferen,
heerlijk en vreeslijk.
Passerend publiek,
aangelokt van heinde en ver
staart huiverend en afgunstig
naar het onheilgebeuren
waarbij het onaardse chaotisch
een aards drama opvoert,
vernietigend en zegenrijk tegelijk.
Wat is geluk? Wat is ongeluk?

Pas de tijd zal ze scheiden.
Het meeslepende, onverwachte gebeuren
verandert in sleur, vermoeiend en
zeurend.
Overdag laat het kruipende uur
het ware gezicht van het ongeluk zien.
De eentonigheid zat, wenden de meesten
zich van het vergrijsde ongeluk af,
teleurgesteld en verveeld.

Dit is het uur van de trouw,
het uur van de moeder en de geliefde,
het uur van de vriend en de broer.
Trouw verheft alle ongeluk
en omhult het stil
met een milde, goddelijke glans.

Dietrich Bonhoeffer, fragmenten, juni 1944

GELUK EN ONGELUK Corrie Kopmels

'het uur van de vriend'

Als mijn voeten moeiteloos gaan
langs het water met altijd
een ander gezicht
onder een lucht met altijd
andere diepten en ik weet
dat lucht of water mij zegent,
voel ik de zoete beet van het ongeluk.

Het rook het geluk om me heen,
volgt me naar huis.
Ik leer het ongeluk praten.
Het liegt dat het van me houdt.
Zo gaan de dagen.

Dan verschijnt uit het niets
een vriend voor de ruit.
Het ongeluk kijkt terug.

Geluk en ongeluk,
die ons overweldigend
snel kunnen treffen
lijken aanvankelijk twee
druppels water,
hitte en vrieskou bij
onverhoedse beroering.

Wat is geluk? Wat is
ongeluk?

Dat is het uur van de
trouw,
het uur van de moeder en
de geliefde,
het uur van de vriend en
de broer.
Trouw verheft alle
ongeluk
en omhult het stil
met een milde, goddelijke
glans.

GELUK EN ONGELUK

'lied in het licht van het laatste'

*Zij zijn als meteoren,
geluk en ongeluk.
Wij mensen zien hun sporen
en zijn verrast, verrukt.
Wij kunnen ze niet scheiden:
hun baan verblindt ons oog.
Verward door hun verschijning
zien wij verbluft omhoog.*

*De tijd zal ze pas scheiden,
in dagen van gemis,
in uren die verglijden
tot er geen glans meer is.
Dan zal het zich voltrekken,
het wonder van de trouw:
geluk laat zich ontdekken
als frisse morgendauw.*

*De toekomst is aanstaande
van trouw die overwint.
Het wonder is al gaande:
je wordt gekend, bemind.
Het uur van echte vriendschap
brengt leven in balans.
Het uur van de geliefde
geeft ongeluk zelfs glans.*

René van Loenen, liedtekst bij het gedicht van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 759

VRAAG

HEB JE ZELF WEL EENS
ERVAREN DAT TROUW VAN
MENSEN JE HELPT OM
STAANDE TE BLIJVEN IN
TIJDEN VAN ONGELUK?

ONTSTAANSCONTEXT

van Bonhoeffers gebeden & gedichten

Dietrich Bonhoeffers poëzie is tot stand gekomen binnen de muren van de gevangenis van Tegel, in het Noordwesten van Berlijn. Daar verblijft hij sinds zijn arrestatie op 5 april 1943. Zijn gedichten schrijft hij in de tweede helft van het jaar 1944; zijn gebeden in het voorgaande jaar, voor Kerst '43.

Bonhoeffers gevangenisperiode is vooral bekend geworden door de brieven die hij schreef aan zijn vriend Eberhard Bethge en de briefwisseling met zijn verloofde Maria von Wedemeyer. Met deze brieven kwamen ook Bonhoeffers gedichten naar buiten, in zijn eigen woorden: 'pogingen tot dichten'. De brieven die naar buiten worden gesmokkeld – en zo de censuur van de nazi's omzeilen – geven een indruk van Dietrichs miserebele gevangenisleven. Eind 1943, na acht maanden gevangenschap, schrijft hij Bethge dat de gruwelijke indrukken hem tot in de slaap achtervolgen en dat hij deze slechts door het eindeloos reciteren van liederen weet te verdrijven. Kort na de arrestatie zinspeelt hij zelfs op zelfdoding, zo moeilijk ervaart hij het gevangenschap. Zijn gedicht 'Wie ben ik' getuigt van zijn worsteling tussen depressies, innerlijke kracht en het door God gekend zijn.

In een dooppreek die hij in 1944 schrijft, typeert hij – onbedoeld – zijn eigen levenshouding, zowel in vrijheid, verzet als gevangenschap: 'ons christen-zijn zal in deze tijd bestaan uit slechts twee elementen: bidden en onder de mensen gerechtigheid doen'. En dat doet hij in de gevangenis: gerechtigheid, het goede. Hij leest veel, zoals kranten, romans, boeken van Stifter en Fontane, toneelstukken en vooral de Bijbel. Maar hij sluit zich niet op in zijn intellectuele hoekje van cel 92. Hij valt op door de rust die hij uitstraalt wanneer de geallieerden angstaanjagende luchtaanvallen uitvoeren op de nabijgelegen locomotiefabriek. Bonhoeffer verzorgt zieken en op verzoek van de gevangenispastor schrijft hij voor zijn medegevangenen een aantal gebeden.

Op 8 okt 1944 wordt Bonhoeffer naar de afschuwelijke keldergevangenis van het Gestapohoofdgebouw aan Prinz-Albrecht-Strasse gebracht. Het versturen en ontvangen van brieven wordt dan vrijwel onmogelijk. Maar juist uit deze laatste maanden van zijn leven stamt het gedicht 'Door goede machten' dat hij speciaal voor zijn Maria schrijft voor nieuwjaarsdag 1945. Vandaag de dag is het een monumentaal en internationaal testament dat in vele gezangbundels te vinden is. Het vormt zijn getuigenis dat, wat er ook op je afkomt, het door het geloof in God te dragen is.

WIE BEN IK

Wie ben ik? Vaak zeggen ze mij
dat ik kalm, blijmoedig en stevig
stap uit mijn cel,
een landheer uit zijn slot.

Wie ben ik? Vaak zeggen ze mij
dat ik duidelijk, vrij en vriendelijk
spreek met mijn bewakers,
ik als de gebieder.

Wie ben ik? Ook zeggen ze mij
dat ik lijdzaam, glimlachend, fier
de rampzalige dagen verdraag
als iemand, gewend aan de zege.

Ben ik dat echt, wat anderen van me zeggen?
Of ben ik slechts dat wat ik ken van mezelf?
Een gekooide vogel, onrustig, ziek van verlangen,
happend naar adem, iemand knijpt me de keel dicht,
hongerend naar kleuren, naar bloemen, vogelgezang,
dorstend naar woorden die goed doen, mensen dichtbij,
bevend van boosheid om willekeur, om de kleinzieligste kwetsing,
waaninnig van wachten op grotere dingen,
machteloos en bezorgd om vrienden, eindeloos ver,
moe en te leeg om te bidden, te denken, scheppend bezig te zijn,
mat en bereid om van alles afscheid te nemen.

Wie ben ik? Deze of die?
Ben ik dan vandaag deze en morgen een ander,
ben ik beiden tegelijk? Voor de mensen een veinzer
en voor mezelf een zielige, zeurende zwakkeling.
Of lijkt wat in mij nog rest een verslagen leger,
dat in wanorde wijkt, de strijd al gewonnen.

Wie ben ik? Eenzaam getob spot met mij.
Wie ik ook ben, u kent mij, o God! Van u ben ik.

Dietrich Bonhoeffer, juni 1944

WIE BEN IK * Corrie Kopmels

Ik loop de gangen van mijn leven door.
Er kiert een deur. Ik duw ertegen met een stok.

Ik ben de moeder die met liefde voor je zorgt
en met een lach of een frons naar je luistert.

Ik ben de vrouw die uit haar oude huid sluipt,
zich door het nauwe venster wringt, naar buiten.

Ik ben het kind dat op een rol behangpapier
de dag uittekent en een zon tussen de sterren zet.

* Voor een vriendin in een verzorgingshuis

Wie ben ik? Deze of die?
Ben ik dan vandaag deze en morgen een ander,
ben ik beiden tegelijk?

Wie ben ik? Eenzaam getob spot met mij.
Wie ik ook ben, u kent mij, o God! Van u ben ik.

WIE BEN IK?

moderne psalm

*Wie ben ik, God? Ben ik de mens
die door de ander wordt gekend
als toonbeeld van lankmoedigheid,
van moed en zelfverzekerdheid,
die in gevangenschap de dagen
met milde ogen kan verdragen?*

*Wie ben ik, God? Ben ik de mens
die men alleen van buiten kent?
Zo kalm van binnen ben ik niet.
Ik huiver, voel mij leeg en ziek,
een wrak, ten dode opgeschreven.
Is dit mijn lot? Is dit mijn leven?*

*Ben ik een mens door u veracht
of hoopvol teken in de nacht?
Of ben ik beide, door elkaar:
een trooster en een huichelaar?
Wie ik ook ben, gij kunt mij lezen,
ik hoor u toe met heel mijn wezen.*

René van Loenen, liedtekst bij het gelijknamige gedicht van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 139

VRAAG

VOEL JE ZELF WEL EENS
EEN AFSTAND TOT JE EIGEN
'CV' EN MERK JE DAT DIT
IN DE LOOP VAN JE LEVEN
VERANDERT?

NACHTELIJKE STEMEN IN TEGEL

Buiten gaat door de velden
zingend een zomeravond voorbij,
die mij niet kent.
Ik lig uitgestrekt op mijn bank
naar de grauwe muur te staren.
Langzaam laat de dag zijn golven bedaren
aan het eeuwige strand.
Ga even slapen!
Versterk lichaam en ziel, hoofd en hand!
Tot na een bloedrode nacht
jouw dag begint.
Houd vol!
Nacht, stilte.
Ik luister gespannen.

Ik hoor hoe mannen slapeloos liggen te
draaien,
vol verlangen naar vrijheid en vurige
daden.
Vroeg in de ochtend overvalt hen de slaap
en dromen ze van hun vrouw en hun kind,
zacht murmelend als een beekje.

Nacht, stilte.
Hoor je het trillen, scheuren en barsten
tussen de zwijgende muren,
als honderden het vuur van hun harten
ontsteken?
Een dovenkoor, maar mijn oor staat wijd
open:

'Wij oud of jong, welke taal we ook
spreken,
wij, sterk of zwak, of we slapen of waken,
wij, arm of rijk, we zijn gelijk in ellende.

Wij, weerbarstig of neerslachtig,
onschuldig of crimineel,
we delen het lange funeste alleen zijn.
We zoeken elkaar, schreeuwen het uit.
Broeder, hoor je mij?'

Twaalf schelle slagen van de torenklok
maken mij wakker.
Ze missen de warme tonen om mij
geborgten te voelen.
Geblaf van een nijldige hond in het holst
van de nacht
laat me schrikken.

Ik wil de wenteling zien van de tijden,
als aan de donkere hemel lichtsignalen
verschijnen,
nieuw gegoten klokken eindeloos beieren
boven de landen.

Het eerste ochtendlicht
komt door het vensterraam gekropen,
bleek en grijs.
Een zuchtje wind streelt zomers lauw mijn
voorhoofd.

Buiten trekt gaat door de velden
jubelend een zomermorgen voorbij,
nog zonder mij.
Broeder, we houden vol
tot na de lange nacht
onze dag begint.

Dietrich Bonhoeffer, fragmenten, juni 1944

NACHTELIJKE STEMMEN IN TEGEL Corrie Kopmels

Ik weet niet of ik waak of slaap,
ik ben verzeild in stilstaand water,
een grot waar nooit een dag aanbreekt.
Mijn lome armen moeten roeien
door een gordijn van duisternis.
Vanuit een spleet sijpelt wat licht.

Door de wanden steken handen
die naar iets tastbaars willen grijpen.
Aan het gewelf zijn ogen ingetekend
en iedere tel drupt er een traan.
Overal ontdek ik monden
met een langgerekte schreeuw.

Mijn leuke boot komt traag vooruit.
Is hier wel tijd, is er een opening,
hoe raak ik weg uit deze droom?
Ik roep mijn dode vader aan en smeeke:
Trek me op je rug en zwem voorbij
dit angstaanjagende miljoenenkoor.

Naar die middernacht
zie ik uit
met zijn schrikwek-
kend stralende
pracht
waarbij de slechten
van angst vergaan
en de goeden
verheugd
gadeslaan

Hemel, verbind de
mensen op aarde
opnieuw met vrede
en schoonheid.

Broeder, tot de nacht
voorbij is, bid voor
mij!

NACHTELIJKE STEMMEN moderne psalm

*Ik hoor de rauwe stemmen van mijn lotgenoten,
de onrust en de pijn van het geketend zijn.
Een tuin vol bloemengeuren heeft ons uitgestoten.
Aan onze tralies gaat de zomernacht voorbij.*

*In deze engte zijn wij allemaal belaagden.
Zij roepen mij als vriend en wapenbroeder aan.
Wij zijn gegijzeld als verdachten, aangeklaagden,
en niemand weet waarvoor hij morgen komt te staan.*

*Om middernacht hoor ik de honden buiten blaffen.
De dagen rijgen zich hier uitzichtloos aaneen.
Wie zal het recht herstellen en het kwaad bestraffen?
Wie neemt het juk weg, God, en wie de zware steen?*

*De nacht lijkt schuldig aan het onrecht onzer dagen.
Ze is het niet. De ware schuldigen zijn zij
die 's nachts beramen wat het licht niet kan verdragen.
En medeschuldig aan het onrecht, dat zijn wij.*

*Wie heeft gezwegen toen hij iets had moeten zeggen,
wie weggekeken heeft toen hij had moeten zien,
die heeft de ander, die heeft God iets uit te leggen,
die heeft geen vrijspraak voor de rechterstoel verdiend.*

*O God, wees ons in deze zomernacht genadig.
Schenk ons het morgenlicht, vergeef ons onze schuld.
Help ons om beeld van u te zijn, trouw en menswaardig,
gelouterd door uw geest, volhardend in geduld.*

*Het eerste licht glijdt door het tralievenster binnen.
Ik hoor een kille stem, een onbekende naam.
Het vuurgericht zal deze dag opnieuw beginnen,
maar ook uw toekomst, waar gij zelf voor in zult staan.*

VRAAG

JE KAN
'S NACHTS DE
CONTROLE
VERLIEZEN. HOE
GA JE OM MET
DE 'DEMONEN
VAN DE NACHT'?

René van Loenen, liedtekst
bij het gedicht 'Nachtelijke
stemmen in Tegel' van
Dietrich Bonhoeffer –
Melodie: Liedboek 272

CHRISTEN EN HEIDEN

Mensen gaan naar God in hun nood,
smeken om hulp, vragen om brood en geluk,
verlossing van ziekte, schuld en de dood.
Zo doen ze allen, christen of heiden.

Mensen gaan naar God in zijn nood,
vinden hem dakloos, verarmd en veracht,
verzwolgen door zonde, zwakte en dood.
Christenen staan bij God in zijn lijden.

Naar alle mensen gaat God in hun nood,
verzadigt hun lichaam en ziel met zijn brood,
sterft voor christen en heiden de dood aan het kruis
en beiden vergeeft hij.

Dietrich Bonhoeffer, juli 1944

CHRISTEN EN HEIDEN Corrie Kopmels

Je vraagt niet
hoe ze bidden tot hun god
of hoe ze vloeken om hun lot.

Mensen zijn het allemaal
en door hun ogen
kijkt God zelf jou aan.

Naar alle mensen gaat God in hun nood,
verzadigt hun lichaam en ziel met zijn brood,
sterft voor christen en heiden de dood aan het kruis
en beiden vergeeft hij.

KLEIN CREDO

*Wie wanhoopt, roept de godsnaam aan
– in angst of waan,
in zielsverdriet –
of je nu Christus volgt of niet.*

*Wie schooiers hoop geeft, net als hij,
staat aan zijn zij,
ten prooi aan spot:
wie Christus volgt, omarmt zijn God.*

*God is intens met ons begaan,
draagt ons bestaan,
aanvaardt, vergeeft
wie wel of niet uit Christus leeft.*

René van Loenen, liedtekst bij het gedicht 'Christen en heiden' van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 760

VRAAG

WAT VIND JE VAN
HET GODSBEELD IN
DIT GEDICHT?

STADIA OP DE WEG NAAR DE VRIJHEID

6

Tucht

Ga je op weg om de vrijheid te zoeken,
leer dan vooral
zinnelijkheid en roerselen van de ziel
te beheersen,
zodat je begeerte niet nu eens hierheen,
dan weer daarheen beent.
Houd je geest en je lichaam helemaal
onder controle, kuis
en laat hen gehoorzaam zoeken naar
hun bestemming.
Niemand ervaart het mysterie der
vrijheid, behalve door tucht.

Daad

Niet zomaar wat, maar het goede
wagen en doen.
Niet blijven zweven tussen mogelijk-
heden.
Wees moedig, maak handel en wandel
concreet.
Vrijheid woont niet in de vlucht der
gedachten, alleen in de daad.
Laat angst en aarzeling los, ga naar
buiten
waar de storm woedt van de tijden,
slechts gedragen door Gods gebod
en je geloof.
Dan zal de vrijheid je geest juichend
ontvangen.

Lijden

Vreemde metamorfose. Je sterke,
werkzame handen
worden gebonden. Eenzaam en
machteloos zie je toe
hoe er aan jouw daden een einde komt.
Je zucht maar eens diep, legt de zaak,
waarom het gaat
stil en getroost in sterkere handen.
Vrede heb je ermee.
Je proefde voor even de smaak van de
vrijheid,
die je teruggaf aan God die haar groots
zal volbrengen.

Dood

Kom snel, grootste feest op weg naar
de eeuwige vrijheid.
Dood, doe die zware ketenen af, slecht
de muren
van ons vergankelijk lichaam en onze
verduisterde ziel.
Eindelijk zullen we mogen aanschouwen
wat ons hier niet gegund wordt te zien.
Vrijheid, langdurig zochten we je in
tucht, daad en lijden.
Stervend herkennen we jou in het
aangezicht Gods.

Dietrich Bonhoeffer, juli 1944

STADIA OP DE WEG NAAR DE VRIJHEID CorrieKopmels

Je regels zijn me veel te zwaar.
Ik ben geen non.

Wel is het waar
dat van een dag van durven wagen
er meer voldoening rest
dan van een dag van niets doen in de zon.

Dat jij je overgeven kon
aan wat je wachtte,
blijft bij me als een wonder,
licht in de laatste nachten.

Tucht - Daad - Lijden -
Dood

Vrijheid, langdurig
zochten we je in
Tucht - Daad -
Lijden - Dood
Stervend herkennen
we jou in het
aangezicht Gods.

OP DE WEG NAAR DE VRIJHEID

pelgrimslied

*Je komt de vrijheid op het spoor,
trouw aan die ene stem,
op zoek, geleid door hem,
standvastig, kalm en onverstoord:
geheim om uit te leven
en uitzicht van Godswege.*

*Door wat je durft, in wat je doet,
bezield door wat je drijft,
gesterkt door wat beklijft,
ga je de vrijheid tegemoet:
het spel is op de wagen,
je wordt door God gedragen.*

*Je hebt de vrijheid aangeraakt,
niet verder reikt je kracht.
De avond valt, de nacht.
Maar hij die niet, die nooit verzaakt,
hij zal het licht bewaken,
je taak, je droom volmaken.*

*Wanneer de dood de muren slecht
van jouw verstikt bestaan,
dan breekt de vrijheid aan
die met geweld je werd ontzegd.
Gods oog doet je herleven,
hij zal je vrijheid geven.*

René van Loenen, liedtekst bij het gedicht van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 121

VRAAG

BIJ WELK VAN DE VIER
STADIA VOEL JE JE
HET MEESTE THUIS.
WAT VIND JE VAN HET
VRIJHEIDSBEGRIJP?

BONHOEFFERS BERLIJN

Facetten van Bonhoeffers levensgeschiedenis liggen in de Duitse hoofdstad voor het oprapen. De stad ademt haar turbulente historie. Alleen al met betrekking tot de laatste levensfase van Dietrich Bonhoeffer in gevangenschap zijn er al vier plaatsen te bezoeken.

Een bezoek aan Berlijn is een geweldig enerverende manier om als geloofsgemeenschap kennis te maken met Bonhoeffer. Zeker wanneer het wordt gecombineerd met een bespreking van zijn belangrijkste teksten.

Bonhoeffer-Haus

Marienburger Allee 43, 14055 Berlin

Het huis waar de familie Bonhoeffer heeft gewoond en waar Dietrich Bonhoeffer is gearresteerd is een wereldwijd beroemde ontmoetingsplek. Bezoek zijn zolderkamer waar hij hoofdstukken van zijn *Ethik* schreef en waar zijn clavichord staat. De mensen van het Bonhoeffer-Haus geven graag een rondleiding. In de voormalige praktijkkamer van vader Karl is een tentoonstelling te vinden over de familie Bonhoeffer, de nazitijd en over Dietrich in het bijzonder.

Tegel-gevangenis

Seidelstrasse 39, 13507 Berlin

Vlak bij luchthaven Tegel bevindt zich de gevangenis waar Bonhoeffer anderhalf jaar gevangen heeft gezeten. De vleugel waarin zijn cel was, is inmiddels afgebroken. Maar verder is de gevangenis – gebouwd aan het einde van de negentiende eeuw – nog intact en in gebruik. De Tegel-gevangenis staat heden ten dage bekend om de kleding die men er ontwerpt en produceert.

Pand Rijkskrijgsraad

Witzlebenstrasse 4-10, 14057 Berlin

Op een paar kilometer afstand van het ouderlijk huis bevindt zich het voormalig pand van de Rijkskrijgsraad. In dit gebouw vonden de eerste verhoren van Dietrich plaats door ondervrager Manfred Roeder. Deze was vastbesloten Bonhoeffer en zijn zwager Hans von Dohnányi hoog- en landverraad ten laste te leggen. De verhoren vielen Bonhoeffer zwaar, maar hij hield stand door zich voor te doen als een naïeve dominee. Zo probeert hij te voorkomen dat de samenzwering ontdekt zou worden die leidde tot de aanslag op Hitler op 20 juli 1944.

Voormalige Gestapogevangenis Prinz-Albrecht-Strasse

Niederkirchnerstraße 8, 10963 Berlin

Op het terrein van Topographie des Terrors (een indrukwekkende tentoonstelling over de Tweede Wereldoorlog) zijn opgegraven restanten van de kelders van het voormalig hoofdgebouw van de Gestapo te zien. Onder lugubere omstandigheden was Dietrich Bonhoeffer in deze kelder-gevangenis in bewaring gesteld van 8 oktober 1944 tot hij op 7 februari 1945 werd getransporteerd naar Buchenwald.

Naast deze vier punten zijn er nog veel meer plaatsen te vinden in Berlijn die het leven en werk van Dietrich Bonhoeffer markeren. Deze zijn te bezoeken tijdens een indrukwekkende tweedaagse wandeling aan de hand van het boekje *Wandelen door Bonhoeffers gedachtegoed. Routes door Berlijn* van Arthur Alderliesten (ISBN 978-90-5881-840-9).

Niet op de zware bodem
 waar bloed, afkomst en eed
 oppermachtig en heilig zijn,
 waar de aarde zelf optreedt
 tegen misdaad en waanzin
 en waakt over oeroude wetten,
 ze met het zwaard handhaaft,
 nee, mensen worden elkaars vrienden
 uit onbelemmerde vreugde,
 grenzeloze begeerte van de geest,
 die geen eed of wet nodig heeft.

Naast het vruchtbare korenveld,
 vol zorg en met eerbied bewerkt,
 soms met bloed zweet en tranen,
 naast de akker van hun dagelijks brood
 laten mensen toch ook
 de mooie korenbloem bloeien.
 Niemand heeft haar geplant of begoten.
 Weerloos groeit ze in vrijheid,
 in vrolijk vertrouwen dat haar het leven
 onder de hemelboog wordt gegund.
 Buiten de stevige muren
 van huwelijk, arbeid en leger
 wil een mens ook vrij kunnen leven
 en toegroeien naar de zon.
 Niet alleen de rijpe vrucht,
 ook de bloesem is prachtig.
 Of de bloesem er is voor de vrucht
 of de vrucht voor de bloesem,
 wie zal het weten?
 Toch zijn ze ons beiden gegeven.
 Een kostbare, zeldzame bloesem,
 ontsproten aan vrijheid van geest,
 onbevreesd, speels, vol vertrouwen
 in het uur van geluk,
 zo is de vriend voor de vriend.

Als iemand de geest krijgt,
 er geweldige ideeën in hem rijzen,
 die zijn hart met moed vervullen,
 kijkt hij de wereld ongedwongen,
 regelrecht in het gezicht.
 Als daar dan daden aan ontspringen,
 terwijl hij worstelt als een eenling
 en sterk en gezond het werk
 dat aan het leven van een man
 betekenis en inhoud geeft,
 ja, dan verlangt de eenzame zwoeger
 naar een verwante, begripvolle geest.

De geest wil vertrouwen zonder beper-
 king.
 Hij walgt van het kruipend gedierte
 dat leeft in de schaduw van alles wat
 deugt,
 achterdochtig, nieuwsgierig, afgunstig.
 Hij walgt van het gesis, de giftige tongen
 van slangen
 die het geheim van de vrije gedachte, het
 zuivere hart
 vrezen, haten en honen.
 Zo wil de geest zich bevrijden van alle
 huichelarij
 en zich helemaal uiten aan een bekende,
 zich met hem verbinden in vrijheid en
 trouw.
 Hij wil ja zeggen zonder jaloersheid,
 aanvaarden, bedanken,
 zich in die ander verheugen en sterken.

Dietrich Bonhoeffer, fragmenten, augustus 1944

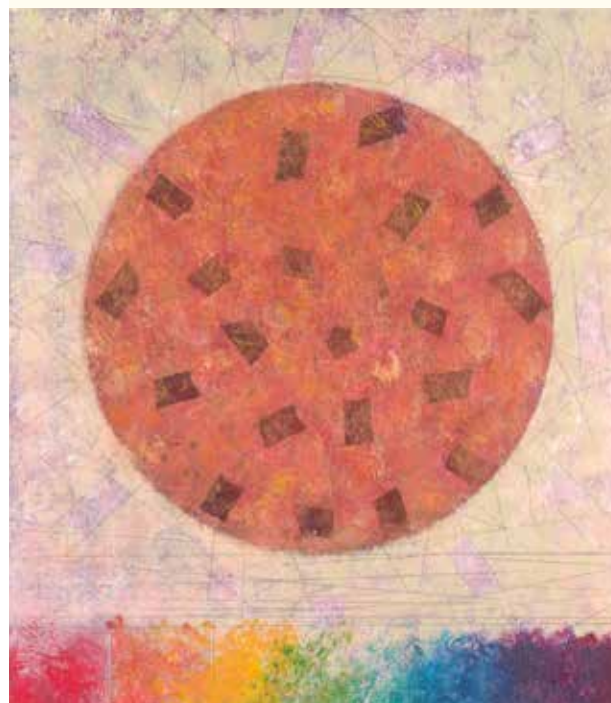
DE VRIEND Corrie Kopmels

*‘naast de akker van hun dagelijks brood
 laten mensen toch ook
 de mooie korenbloem bloeien’*

Je plukt de blaadjes van de artisjokken
 totdat je op de zachte bodem bent.
 Al mijn rokken glijden van me af.

Ik hoef me niet meer aan je voor te stellen,
 me ook niet druk te maken om een nieuw cv
 Jij kent mij al zo lang.

Toch zie ik jou vandaag weer voor het eerst,
 bekoorlijk als een korenbloem.

Buiten de stevige muren
 van huwelijk, arbeid en leger
 wil een mens ook vrij kunnen leven
 en toegroeien naar de zon.

dromend over verre streken die als goud
 de sluier van de morgenzon doorschijnen,

die in spannende nachten
 bij het schijnsel van de lamp,
 de onderzoekers lokken als verborgen
 schatten.

LIED VAN OPRECHTE VRIENDSCHAP

*De akker kent zijn eigen wetten –
de zware grond van zorg en zweet,
het is hem vreemd ons aan te zetten
tot vriendschap of genegenheid.*

*De akker kan slechts volheid geven
als hij bewerkt wordt met ontzag:
de vrucht waarvan wij kunnen leven
versterkt ons lichaam, dag aan dag.*

*Maar vriendschap laat zich zo niet
dwingen,
ze bloeit in vrijheid, zonder plicht.
Als in de lente eerstelingen
komt vriendschap kwetsbaar aan
het licht.*

*Oprechte vriendschap is als water,
verheldert en verkwikt de geest
en spoelt het stof af van de dagen
die zwaar en drukkend zijn geweest.*

*Oprechte vriendschap vraagt vertrouwen,
is tegen afgunst scherp gekant.
De een kan op de ander bouwen,
zo vindt de geest een geestverwant.*

*Ik heb toen er sirenes krijsten
aan jou, mijn vriend in nood, gedacht.
Dat het gevaar van jou mag wijken.
Dat onheil jou niet treft vannacht.*

René van Loenen, liedtekst bij het gedicht 'De vriend' van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 275

VRAAG

IS VRIENDSCHAP DE ULTIEME
VRIJHEID NAAST DE BASIS
VAN FAMILIE EN ARBEID?

DE DOOD VAN MOZES

Deut. 34,1: En de Heer liet hem het hele land zien.

Boven op de berg staat Mozes, profeet
en gezant van God.
Zijn ogen zijn onafgewend op het
beloofde land gericht.

'U doet Heer, wat u hebt gezegd.
Nooit hebt u nog uw woord gebroken.

Getuchtigd door uw toorn en in de hoek
gezet,
word ik verlost, gered door uw genade.

Trouwe Heer, uw trouweloze knecht
weet het maar al te goed: Altijd zijt gij
rechtvaardig.

Voltrek vandaag uw vonnis, neem mij
mee
weg van de aarde, laat me voor altijd
slapen.

Van zoete druiventrossen in het heilige
land
geniet alleen hij met onwankelbaar
geloof.

Geef aan de twijfelaar de bittere drank
en uit zijn mond is niets dan dank te
horen.

Op wonderlijke wijze ging u met me om,
mijn bitterheid veranderde in mede-
dogen.

Laat mij dwars door de sluier van de
dood beleven
hoe daar mijn volk verheven opgaat naar
het feest.

Terwijl ik afdaal naar uw eeuwige
verblijven,
zal ik mijn volk de vrijheid tegemoet zien
gaan.

U die de zondaar straft en graag vergeeft,
O God, wat heb ik van dit volk gehouden.

Dat ik zijn zorgen op me nam en het
gemor verdroeg
en heb gezien hoe het gezegend is, dat is
genoeg.

Houd me nu vast, de staf glijdt uit mijn
hand,
getrouwe God, geef mij een graf.'

Dietrich Bonhoeffer, september 1944

DE DOOD VAN MOZES Corrie Kopmels

‘geef mij een graf’*

De vloedstroom had me meegevoerd
ver van het ingestorte dak. Ik spoelde aan
met wrakhout op een vreemd stuk land.

Koud was het water om me heen
en koud het zand dat me zolang bewaarde.
Naamloos lag mijn lichaam in de grond.

Onrustig zocht mijn DNA naar bloedverwanten
totdat ik werd geïdentificeerd, gevonden
en naar het eigen dorp ben teruggekeerd.

* Voor een slachtoffer van de watersnoodramp in 1953

Houd me nu vast, de staf glijdt uit
mijn hand,
getrouwe God, geef mij een graf.

LIED VAN MOZES

pseudocanticum

*Hier sta ik, God, mijn ogen vast gericht
op het beloofde land, dat daar beneden
als vrijplaats op uw volk te wachten ligt:
uw woord van trouw klinkt door tot in dit
heden.*

*Het is mijn tijd. Mijn leven is voorbij.
Ik ben een sterveling, met schuld beladen.
U spreekt mij in het uur des doods
niet vrij,
maar troost mij met de glans van uw
genade.*

*In weerwil van mijn ongehoorzaamheid
mag ik uw licht hier helder door zien
breken.
Het volk dat ik gediend heb en geleid
zal deze doodsrivier straks oversteken.*

*Dit beeld is mij genoeg: uw volk is vrij.
Ik zal de overoever niet betreden.
O Eeuwige, ontferm u over mij,
bedek mij met het dauwkleed van uw
vrede.*

René van Loenen, liedtekst bij het gedicht van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 949

VRAAG

BIJ MOZES GAAT HET OM
DE SPANNING TUSSEN
GEMEENSCHAP EN INDIVIDU.
MAG HET DEEL UITMAKEN
VAN EEN GEMEENSCHAP
JE WAT KOSTEN?

BONHOEFFER & MUZIEK

Muziek speelde in het leven van Dietrich Bonhoeffer een grote rol. Samen musiceren vormt een belangrijke pijler onder het gezinsleven van de familie Bonhoeffer. In het gezin wordt veel gezongen. Met

name de kerkelijke gezangen van Paul Gerhardt. Op Eerste Kerstdag zingen ze altijd het lied van Simeon. Vanaf zijn achtste krijgt hij pianoles en al snel speelt hij Mozart-sonaten, Bach, Chopin, Beethoven en het 'Forellenkwintet' van Schubert. Later schaft hij een clavichord aan en krijgt hij dansles. Op de vleugel in het ouderlijk huis speelt hij vaak samen met broer Klaus (cello) en zus Sabine (viool). Zijn moeder en zus begeleidt hij bij liederen van Schubert, Brahms en de psalmen van Beethoven. Bij de padvinderij brengt Dietrich een impromptu van Schubert en een trio van Haydn ten gehore. Daarnaast schrijft hij een compositie voor vierstemmig koor met trio naar Psalm 42. Ook neemt hij graag zijn gitaar mee tijdens wandelingen.

Tijdens zijn studie in New York ontdekt hij de jazz en negrospirituals, een voor hem nieuwe vorm van kerkmuziek. Hij koopt stapels aan grammofoonplaten die hij later zal gebruiken om het muzikale leven te verrijken van kerkjongeren.

Wanneer hij predikant is in Londen krijgt hij het kinderkoor zelfs zo ver *Ein Deutsches Requiem* van Johannes Brahms te laten uitvoeren.

Het is mooi om in de brieven vanuit de gevangenis te lezen hoe vaak men als familie en vrienden elkaar wijst op de momenten van samen musiceren en zingen. Het heeft hen blijkbaar dicht bij elkaar gebracht en gehouden. Om de herinnering extra leven in te blazen, noteert Dietrich soms een muziekstukje met motief.

BONHOEFFER & DE KERK

Als er één vraag is die Bonhoeffer zijn hele leven heeft beziggehouden, dan is dat de vraag naar het wezen van de kerk. Wie is de kerk? Wat is de kerk? Waar is de kerk?

Bonhoeffer groeide op in een gezin dat we tegenwoordig randkerkelijk zouden noemen: wel christelijk, maar zonder actieve betrokkenheid. Als hij op 18-jarige leeftijd een reis naar Rome maakt, raakt hij onder de indruk van de grote rol die de Rooms-Katholieke Kerk speelt in het dagelijks leven van mensen. Drie jaar later promoveert hij op 'de kerk als gemeenschap der heiligen'. De kerk moet het niet zozeer over Christus hebben, als wel zelf de openbaring en vindplaats van Christus in de wereld zijn.

Een zeer persoonlijke kennismaking van Bonhoeffer met de volle breedte van de kerk vindt plaats als hij in 1930 naar Amerika gaat en een vriend hem meeneemt naar de diensten van een Baptistenkerk in Harlem, New York. De saamhorigheid in deze zwarte geloofsgemeenschap, tegen de achtergrond van uitsluiting en racisme maakt diepe indruk op hem.

In de jaren erna volgen nieuwe oecumenische ontmoetingen. In 1931 wordt hij jeugdsecretaris van de 'Wereldbond voor internationaal vriendschapswerk van de kerken'. Op een conferentie in Fanö in 1934, terwijl Italiaanse troepen oprukken naar de Oostenrijkse grens, roept Bonhoeffer op tot een oecumenisch concilie. Want alleen in oecumenisch verband kan de kerk van Christus bereiken wat een enkele christen of kerk niet vermag: De wereld de wapens uit handen slaan, de oorlog verbieden en zo spreken 'dat de wereld tandenknarsend het woord van vrede verneemt en de volken zich verheugen.'

JONA

Ze gilden in doodsnood zo hard als ze konden.
 Hun lichamen klampten zich vast aan de touwen.
 Vol ontzetting aanschouwden hun ogen
 het losgebarsten geweld van een oproerige zee.

'Jullie eeuwige goede, nu woedende goden,
 help toch of geef een teken dat ons verkondigt
 wie jullie griede met een verzwegen zonde,
 wie zijn eed brak, een moordenaar of een spotter,

wie tot onze rampspoed zijn misdaad verstoep
 vanwege zijn trots, het eigen armzalig profijt!
 Zo bleven ze smeken en Jona riep: 'Ik ben die man!
 Ik zondigde tegen God, heb mijn leven verbeurd, ben het kwijt.

God is razend, mijn schuld is een ballast, smijt me in zee.
 De vrome mag niet vergaan tegelijk met de zondaar!
 Ze sidderden. Maar met kracht wierpen ze hem
 overboord. De zee hoorde het en werd stil.

Dietrich Bonhoeffer, oktober 1944

JONA Corrie Kopmels

Je zit daar aan het water op een bank.
 Windstil is het. De zee oogt rimpelloos,
 maar in je binnenste begint opeens
 een zware storm te woeden.

Een man staat kaarsrecht voor een tank.
 Mensen binden zich vast aan een brug.
 Overal hoor je noodklokken luiden.
 Je wordt gezocht. Waar ben je.

Doodsbang en altijd op de vlucht
 zoek je een schoot nog dieper
 dan die van je moeder. Overboord,
 zodat de zee vanbinnen rustig wordt.

het losgebarsten geweld van een oproerige zee
 wie jullie griede met een verzwegen zonde
 De zee hoorde het en werd stil.

LIED VAN DE OPVARENDEN

*Wij zijn een speelbal van de golven
en roepen onze goden aan.
Wij worden door de zee verzwolgen,
ons schip zal in haar muil vergaan.*

*Wie durft zich nu nog schuil te houden,
door zelfbedrog in slaap gesust,
door ongepast en blind vertrouwen,
zich van geen kwaad of straf bewust?*

*Wie spreekt verlossend een voor allen
een laatste en beslissend woord?
Wie is bereid om diep te vallen?
Wie roept: werp mij maar overboord?*

*Hij die zich schuilhield, laat zich vallen.
Hij weet zich schuldig, stelt zich borg
als een van ons, als een voor allen.
Ons leven is zijn hoogste zorg.*

René van Loenen, liedtekst bij het gedicht 'Jona' van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 850

Het perspectief in dit lied ligt niet bij Jona, maar bij de andere opvarenden, met als consequentie dat Jona in hun ogen messiaanse trekken krijgt; in Bonhoeffers gedicht noemt Jona hen vromen.

VRAAG

WAAR ZOU DE KERK
VANDAAG NIET VOOR WEG
MOETEN LOPEN?

GOEDE MACHTEN

Door goede machten trouw en stil omgeven,
bewaard, getroost als door een wonder,
zo wil ik deze dagen met de mijnen leven,
met jullie samen een nieuw jaar ingaan.

Nog zullen oude wonden pijnlijk schrijven,
nog drukt op ons het lood van deze tijd.
Verleen Heer, onze opgejaagde zielen
het heil dat u voor ons hebt voorbereid.

En wilt u ons de zware, bittere beker geven
met leed en droefenis tot aan de rand gevuld,
dan zullen wij die dankbaar zonder beven
aanvaarden uit uw goede en geliefde hand.

Ach, wilt u ons nog een keer vreugde schenken
aan deze wereld en het stralen van de zon,
dan zullen we gedenken wat voorbijging
en hoort ons leven helemaal tot u, o God.

Laat warm en rustig nu de kaarsen branden
door u in onze duisternis gebracht.
Breng als het zijn mag, ons weer samen.
We weten het, uw licht schijnt in de nacht.

Als dan de diepste stilte is gevallen,
laat ons genieten van de volle klank,
in wijde kringen om ons heen te horen,
een grote samenzang vol lof en dank.

Door goede machten vaderlijk geborgen,
wachten wij kalm op wat er komen gaat.
God is bij ons in de avond en de morgen
en zonder twijfel elke nieuwe dag.

Dietrich Bonhoeffer, december 1944

Noot van de vertaler: Om te lezen, niet om te zingen.

GOEDE MACHTEN Corrie Kopmels

Stom is de uitgestorven straat
en stil het licht van de lantaarn.
Geen merel die al is gaan zingen.
Ben jij het die daar naast me ademt?

Neem mij dan in je dromen mee op reis.
Open het venster op je vergezichten.
Over de daken valt een rode gloed.
Ik zie bekenden bij de halte staan.

Door goede machten trouw en
stil omgeven,
bewaard, getroost als door een
wonder,
zo wil ik deze dagen met de
mijnen leven,
en met jullie samen een nieuw
jaar ingaan.

KYRIE EN GLORIA

*Ontferm u over ons in kwade dagen
als wij de zware last zo wankel dragen,
gebrandmerkt en gekrenkt tot op het bot,
ontferm u God.*

*Ontferm u over ons in stille uren
als wij de schaduw van de dood verduren,
onwetend van het ons beschoren lot,
ontferm u God.*

*Gij die ons nooit ontbreekt, zolang wij leven
zolang zult gij ons met uw licht omgeven
en met uw liefde – wonderbare macht,
gij geeft ons kracht.*

*Wij mogen in de avond, in de morgen,
ons veilig bij u weten en geborgen
tot in het diepe zwijgen van de nacht,
o stille wacht.*

René van Loenen, liedtekst bij 'Goede machten' van Dietrich Bonhoeffer – Melodie: Liedboek 101

VRAAG

WAT ZIJN DE GOEDE
MACHTEN DIE JOU
VERTROUWEN GEVEN?

REISEXPOSITIE TE LEEN

FOTO: PETER BAKKER

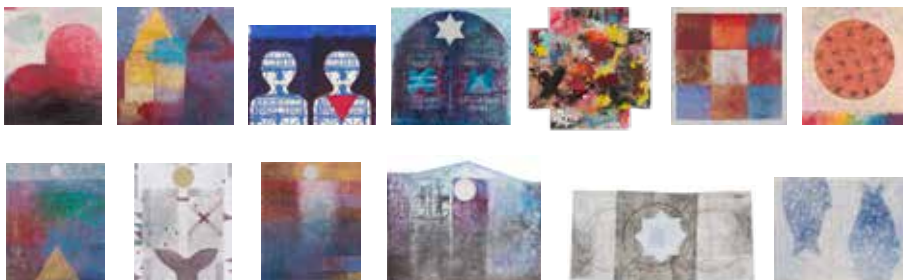

Jeltje Hoogenkamp maakte de schilderijen in dit boekje bij de gedichten en gebeden van Bonhoeffer. Een reeks van dertien kunstwerken. Mét twee inleidende panelen zijn ze beschikbaar als reisexpositie die tot het eind van 2020 door het land trekt. Elke gemeente, parochie, galerie of school kan intekenen, steeds voor een kalender-

maand. De tentoonstelling krijgt meerwaarde als er activiteiten omheen georganiseerd worden. Voor suggesties zie de verwerkingen op pagina 52-55. Voor kunstcommissies een mooie gelegenheid door kunst verbanden te leggen met samenleving en kerk. Dit 'beeldverslag' uit de laatste periode van Bonhoeffer's leven nodigt daartoe uit.

Het lenen van de reisexpositie is eenvoudig. Kies een maand uit de periode tot december 2020. De praktische gegevens geven inzicht in de mogelijkheden. De afmeting van de vijftien lijsten is 50 bij 60 cm. Voor de schilderijen zit plexiglas, minder kwetsbaar dan glas. De exposant haalt de schilderijen op. Er is geen grote auto nodig voor het vervoer. Een verzekering is mooi maar niet absoluut nodig. Bijdrage in de kosten: € 50,- per maand. De Roos van Culemborg levert het werkboekje en ander fraai drukwerk er gratis bij. Bezoekers kunnen dan gemakkelijker de achtergronden van de schilderijen begrijpen.

Contact: Rieks Hoogenkamp, hoogenkamp@ziggo.nl, 0345-778855

NIEUWE COMPOSITIES VOOR KOREN

De Roos van Culemborg vroeg de stichting Anisymuz (www.denieuwecantate.nl) nieuwe liederen te componeren bij teksten uit de tien gedichten en de drie gebeden van Dietrich Bonhoeffer. De stichting zette schilder/componist Alfons van der Mullen aan het werk. Het uitgangspunt: strofen worden geselecteerd door

de componist en ieder muziekstuk mag niet langer dan zes minuten duren. Van der Mullen koos ervoor te schrijven voor drie- of vierstemmig gemengd koor met begeleiding van klarinet, cello en/of piano. Bovendien moest het geen ingewikkelde muziek zijn. De koorpartijen zijn inderdaad eenvoudig. De gewenste diepgang en verrassing wordt door de begeleiding geleverd. In de instrumentale tussenstukken zijn daarom modulaties en onverwachte maatwisselingen opgenomen. Die bezetting varieert in aantal tot een maximum van zeven muzikanten. Sommige delen zijn geschreven voor onbegeleid driestemmig koor, andere delen voor vrouwenkoor en piano en het merendeel voor de volledige bezetting van drie begeleidende partijen en vierstemmig koor. Een enkele keer ontbreekt de cello. Een piano als koorbegeleiding is standaard. Klarinet en cello hebben een warm timbre met een groot register en kunnen 'dragen'. Ze vormen samen een sterk koppel in de afwisseling tussen piano- en koorpassages.

De partituren en koor- en instrumentenpartijen zijn te bestellen bij de stichting Anisymuz. Inlichtingen: Alfons van der Mullen, 06-86104293, alfonsvandermullen@gmail.com. De muziek is te beluisteren en in te zien op www.denieuwecantate.nl.

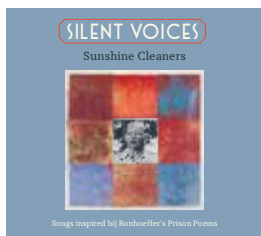
SUNSHINE CLEANERS – SILENT VOICES

Songs inspired by Bonhoeffer's Prison Poems

De naam van het Zeeuwse trio is ontleend aan de film 'Sunshine Cleaning'. Daarin beginnen twee zussen een gelijknamig schoonmaakbedrijfje dat is gespecialiseerd in het opruimen van plaatsen delict en andere onheilsplekken. Het repertoire bestaat dan ook uit murder ballads, crime songs en liedjes over eenzaamheid en menselijk onvermogen in het algemeen. Hun helden: Townes van Zandt en Blaze Foley. De donkere kant kortom. Toen kreeg Sjef Hermans (zang, gitaar) de gedichten van

Bonhoeffer op zijn bord en hij begon koortsachtig te schrijven en te componeren. Zo ontstond de cd *Silent Voices*, prisonsongs geïnspireerd door de poëzie van Bonhoeffer. De gevangenis is bekend werkterrein voor de band, deze gevangene betekende een ontdekking! In de stijl van de singer/songwriters met invloeden van gospel en blues, waarmee Bonhoeffer intensief kennismakte in Amerika. Sunshine Cleaners bestaat verder uit Jacqueline Heijmans (zang) en Geert de Heer (dobro, mandoline) met medewerking van gastmuzikanten. De cd is voorzien van een boekje met songteksten en Nederlandse vertaling. Om te laten horen en bespreken in het project BONHOEFFER75. De band verzorgt optredens in heel Nederland met *Silent Voices* en aanverwante songs.

De cd kost € 10,- + portokosten. Bestellen: bonhoeffer75@kpnmail.nl of Jaap van Oort, Kamille 44, 4102 HW Culemborg met vermelding van aantal, naam en adres. De factuur wordt meegestuurd. Optreden Sunshine Cleaners: € 450,- + reiskosten: pjhermans@zeelandnet.nl, tel.: 06-41022441.

THEATERMONOLOG 'WIE BEN IK?'

Toneeltekst en spel: Kees van der Zwaard, regie: Cilia Hogerzeil

FOTO: AFKE VAN DER ZWAARD

Een man, een cel, brieven en gedichten – voor een theatermaker vormt dat een fascinerende uitdaging. Letterlijk op de vierkante meter komt heel de wereld binnen.

Een predikant, oorlog, de vraag naar vrijheid, de vraag naar God – voor een Godzoeker is dat een onontkoombare uitnodiging.

Kees van der Zwaard stapt de wereld van Dietrich Bonhoeffer binnen. Benieuwd en gespannen. Want op het scherp van de snede.

Dietrich Bonhoeffer deelt zijn onverzettelijkheid met moderne heiligen als Etty Hillesum, Martin Luther King en Nelson Mandela. In antwoord op de vraag 'Wie ben ik?' vecht hij tegen zichzelf, met God, voor vrijheid, in de gevangenis met de dood voor ogen, om overgave. De brieven en gedichten zijn daarvan het verslag. In de monoloog 'Bonhoeffer – Wie ben ik?' volgt Kees van der Zwaard hem op zijn zoektocht. Tastend vanuit het besef dat elk mens zijn of haar eigen antwoord leeft op die vraag 'Wie ben ik?'.

Theoloog en theatermaker Kees van der Zwaard trok eerder veel belangstelling in het hele land met zijn voorstelling 'Hier ben ik – dansen en vechten met Maarten Luther'.

De voorstelling is beschikbaar vanaf september 2019. Tijdsduur: 1 uur, Prijs: € 1.000,- (exclusief 9% btw en reiskosten, inclusief techniek en pr-materiaal).

Boeking: Hystrix Producties 06-22320091, info@keesvanderzwaard.nl; www.keesvanderzwaard.nl

In de vroege roep ik tot u, o God.
Help me bidden
en al mijn gedachten te wijden aan u.
Ik kan het niet alleen.

In mij is het donker, maar bij u is er licht,
ik ben eenzaam, maar u laat mij niet in
de steek,
ik ben angstig, maar u steunt mij,
in mij is onrust, maar bij u is er vrede,
ik ben verbitterd, maar u bent geduldig,
ik kan uw wegen niet begrijpen,
maar u kent de weg die ik gaan moet.

Vader in de hemel,
ik loof u en dank u voor de rust van de
nacht,
ik loof u en dank u voor de nieuwe dag
ik loof u en dank u voor al uw goedheid
en trouw
in het leven dat achter mij ligt.
U deelde veel goeds aan mij uit,
laat mij nu ook het zware gewicht uit uw
handen ontvangen.
U laadt niet meer op mijn schouders dan
ik kan dragen.
U weet wat het allerbeste is voor uw
kind.

Jezus Christus, mijn Heer,
u was net als ik arm ellendig,
gevangen verlaten,
Ieder menselijk lijden kent u.
u blijft bij me, als niemand mij nog helpt,
u vergeet me niet en zoekt me,
u wilt dat ik u zie en me omkeer naar u.
Heer, ik hoor uw roepstem, ik volg u.
Help mij.

Heilige Geest,
schenk mij geloof,
dat me van wanhoop en zonde verlost.
Schenk me de liefde tot God en de
mensen,
die alle haat en verbittering doodt,
schenk me de hoop,
die me bevrijdt van depressie en vrees.
Leer mij Jezus zien en zijn wil doen.
Amen.

Dietrich Bonhoeffer, fragmenten,

De ochtend kruipt langs de gordijnen,
glijdt over de deken, helpt me uit bed.

Kom, zeg ik tegen mijn benen, bewegen.
Sta op, ik ga leven, de nacht is voorbij.

Zwermen ganzen groeten de wereld.
Nieuwe gezichten vangen mijn blik.

Ik ben de gebeden van vroeger vergeten.
Al mijn leden zeggen dank voor de dag.

In mij is het donker, maar bij u is er licht.

AVONDGEBED

Heer, mijn God,
 ik dank u, dat u deze dag ten einde hebt gebracht,
 ik dank u, dat u lichaam en ziel tot rust laat komen.
 Uw hand lag over mij heen, behoedde en bewaarde mij.
 Vergeef alle kleingelovigheid en al het onrecht van deze dag
 en help dat ik allen van harte vergeef
 die mij onrechtvaardig hebben behandeld.
 Laat mij in vrede slapen onder uw bescherming
 en bewaar mij in het donker voor allerlei verleidingen.
 Aan u vertrouw ik mijn verwanten toe,
 dit huis, mijn lichaam en mijn ziel.
 God, uw heilige naam zij geloofd.
 Amen.

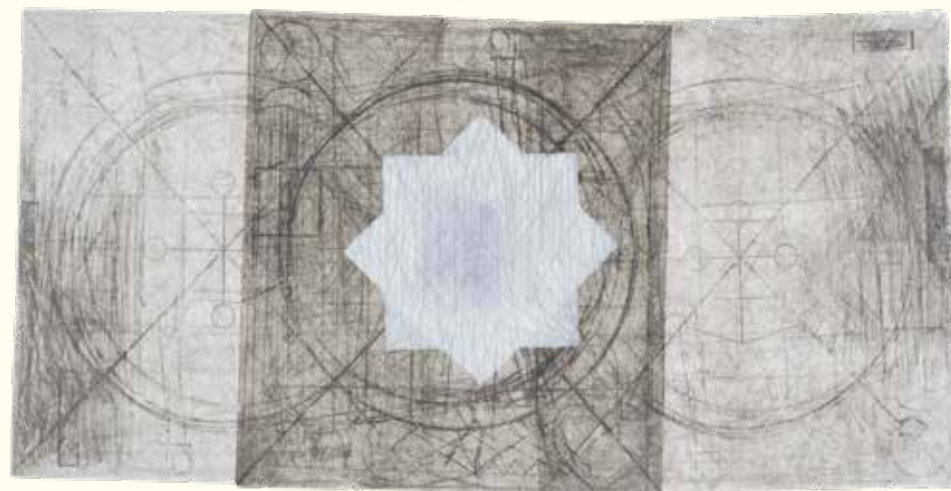
Dietrich Bonhoeffer,

AVONDGEBED Corrie Kopmels

Mijn ochtend, mijn middag, mijn avond,
 ik vouw ze op.

Dat het rumoer in mezelf
 langzaam wegsterven mag.
 Dat met de troostende geluiden
 die de watervogels maken
 ook de slaap zal komen.

Ik nestel me,
 trek de nacht over me heen.

Laat mij in vrede slapen onder Uw bescherming
 en bewaar mij in het donker voor allerlei verleidingen.

GEBED IN GROTE NOOD

Heer God,
 Ik zit diep in de ellende.
 Zorgen drukken me loodzwaar op de borst,
 ik weet niet meer hoe hier uit te komen.
 God, wees genadig en help.
 Geef kracht om te kunnen dragen
 wat u op me afstuurt.
 Laat de vrees mij niet in zijn greep krijgen.
 Zorg als een vader voor mijn dierbaren,
 vooral voor de vrouwen en de kinderen,
 behoed hen met uw sterke hand
 voor alle kwaad en voor alle gevaar.
 Barmhartige God,
 vergeef me alles, waar ik bij u
 en bij mensen verkeerd heb gehandeld.
 Ik vertrouw op uw genade
 en geef mijn leven geheel in uw hand.
 Doe met mij zoals het u behaagt
 en zoals het goed voor me is.
 Of ik leef of sterf,
 ik blijf bij u en u blijft bij mij, mijn God.
 Heer, ik wacht op uw redding en op uw rijk.
 Amen.

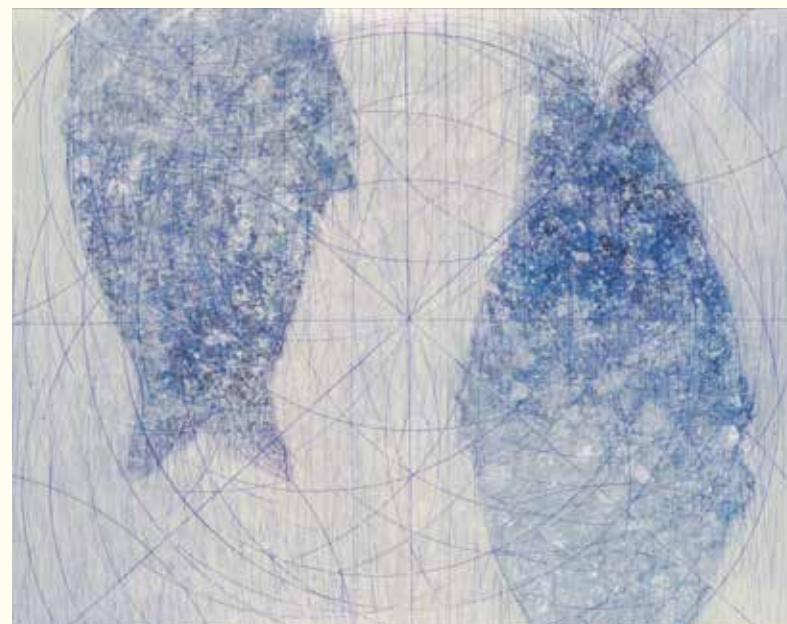
Dietrich Bonhoeffer, november 1943

GEBED IN GROTE NOOD Corrie Kopmels

In een doodstille baan
 zweven wij ver van onze aarde
 samen met een bleke maan.

Bomen, bid voor ons
 in deze bange tijden
 met honderd handen tegelijk.

Hongerige meeuwen, schreeuw.
 Stamel, stenen in de muren.
 Smeek, smeltend ijs en bid.

Ik weet niet meer hoe hier uit te komen.
 God, wees genadig en help.

Of ik leef of sterf,
 ik blijf bij u en u blijft bij mij, mijn God.

IMPULSEN OM AAN HET WERK TE GAAN

Bonhoeffers gedichten weerspiegelen gedachten en gevoelens die mensen in 2019/2020 herkennen. Een tiental ideeën om daarmee aan het werk te gaan in leeskring, schildersgroep, filmclub, gedichten-workshop, kerkdienst, gespreksgroep en rond (jazz)muziek, een voorliefde van Bonhoeffer.

* betekent: zie bij literatuur achter in dit boekje.

1. In diverse bijbelverhalen komen mensen voor die in de gevangenis zitten. Hoe is hun houding daar? Zoek naar overeenkomsten en eigenheden in deze verhalen en bij Bonhoeffer. Hoe zouden hun gedichten geklonken hebben? Vier verhalen:
 - Jozef in Genesis 39 vers 11 – 40 vers 23; Jozef is heel coöperatief.
 - Daniel in Daniel 6 vers 4 – 25; hij wilde een even strikte spirituele dagorde aanhouden als Bonhoeffer.
 - Johannes de Doper in Mattheus 14 vers 1 – 12; hij praktiseerde een consequente gerechtigheid.
 - Paulus en Silas in Handelingen 16, 16 – 40; ze zongen psalmen en voelden zo de kracht van liturgie.
2. Lees of zing de liederen bij de gedichten en ga op pelgrimage door kerk of park. Zoek daarbij individueel of in kleine groepen een voorwerp bij elk lied. Het gaat om eenvoudige voorwerpen, die associaties oproepen. Buiten kun je die in park of op straat zoeken, in de kerk kun je tevoren een elastiek, hamer, psalmboekje, gum, veer, spiegeltje enzovoort op allerlei plekken neerleggen. De deelnemers leggen ze op een sokkel en of onder de schilderijen als die er hangen en delen hun verhaal. Het wordt een kleine tentoonstelling.
3. In tijden als Advent en Veertigdagentijd kan rond de gedichten en schilderijen een serie vespers worden opgezet, zo mogelijk met een sobere of Bevrijdings-maaltijd met het Comité 4/5 mei. Zoek met elkaar of de karakteristieken van die periode ook bij Bonhoeffer te

vinden zijn. Bijvoorbeeld: hoop en verwachting in de Advent, solidariteit en 'je principes trouw blijven' in de Veertigdagentijd en rond 4/5 mei. Kijk in de gedichtenbundels van Amnesty International of daar herkenning te vinden is. Of gebruik gedichten uit Nederlandse gevangenissen.*

4. Gebruik de gedichten en liederen voor de opening van bijeenkomsten en vergaderingen en neem enige tijd ze te bespreken.
5. Met de schilderijen en gedichten kun je een serie kunstvespers organiseren, waarin je elementen van Impuls 6, 7 en 8 (hieronder) gebruikt. Ook beweging en dans zijn dan opties. Het biedt een mooie kans ook andere groepen in te schakelen: balletschool, kunstopleiding.
6. Schildergroepen kunnen, net als Jeltje Hoogenkamp deed, één regel uit een gedicht van Bonhoeffer of Corrie Kopmels kiezen en daarbij gaan schilderen. Maar ook fotoclubs kunnen zo aan het werk gaan en hun leden vragen een fotoserie bij dichtregels te maken.
7. Koren kunnen bij de liederen die René van Loenen maakte, steeds een ander lied zoeken en zo een concert of meditatieve avondmuziek opbouwen. Van de meeste liederen zijn eenvoudige vierstemmige koorzettingen bij de melodieën zijn te vinden in de Liedboekkooruitgave.
8. Aan welke boeken doen de gedichten van Bonhoeffer je denken? Bespreek deze vraag in een lees- of schrijfgroep. Spannender is bij enkele gedichten korte verhalen te schrijven, die elementen eruit gebruiken. Dit is ook met Impuls 1 (bijbelverhalen) te combineren. Gedichtenworkshops kunnen de gedichten van Corrie Kopmels gebruiken als inspiratie voor eigen gedichten.
9. Bonhoeffer en jazzmuziek en negrospirituals zijn nauw verbonden. Ze hebben één ding gemeen: mensen buiten zichzelf brengen, mensen

bevrijden van de 'muren van hun verblinde zielen' (Bonhoeffer). Organiseer een Bonhoefferconcert, met jazz, spirituals en/of klassiek dat gespeeld werd in de tijd van Bonhoeffer (zie artikel Arthur Alderliesten) en de gedichten of andere teksten. Live is het mooist, met cd's kan ook. Over Bonhoeffer en jazz: <https://peterbannister.wordpress.com/2011/05/25/in-the-beginning-was-the-jazz/> (zie ook p.34)

10. Stel in je jaarprogramma elke maand een lied centraal, schrijf daarover in je (kerk)blad en organiseer allerlei activiteiten: films, preek van de leek, jazzconcert, forum, samen zingen, markt, lampionoptocht.
11. Wandel langs oorlogs- en verzetsplekken en -monumenten in de eigen omgeving of steden in de buurt. Lees bij elke plek een gedicht van Bonhoeffer of de korte impressies van Corrie Kopmels. Vraag naar oorlogsherinneringen of vergelijkbare ervaringen bij de deelnemers.
12. De Bonhoeffer-filmbox bevat een speelfilm en twee documentaires. Ze geven allerlei impulsen voor verder gesprek of activiteiten.*
13. Hoe vinden ex-gevangenen een plek in jouw kerkgemeenschap? Bestaan er contacten met gevangenen of justitiepastoraat? Kijk op www.kerkenmetstip.nl voor inspirerende voorbeelden en mogelijkheden. Er zijn nu zeventig 'kerken met stip': daar zijn (ex-)gevangenen welkom.
14. Heel eenvoudig te organiseren: een twee- of driedaagse reis naar Berlijn. Wandel langs plekken van Bonhoeffer die in het boekje genoemd worden.*
15. Lees het tekstfragment dat Jeltje Hoogenkamp schilderde, bekijk het schilderij en laat de deelnemers met hun smartphones naar buiten gaan om foto's te maken bij dat fragment. Laat ze op de beamer zien of druk de foto's af en maak een expositie bij de schilderijen of afzonderlijk.

NATIONAAL COMITÉ 4 EN 5 MEI

Jaap Smit, vice-voorzitter van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, bracht de volgende suggestie in:

'Op de dag voor het gemeenschappelijk avondmaal zullen de leden van een christelijke gemeente bijeen zijn. Alle boosheid en onchristelijk handelen moeten zijn weggedaan, wanneer de broeders samen de genade van God geschonken wordt,' zo schreef Dietrich Bonhoeffer in 1940 in zijn 'Verborgengang'. In die geest – christelijk dan wel wereldlijk – wil het Nationaal Comité 4 en 5 mei in alle Nederlandse steden en dorpen op 5 mei Vrijheidsmaaltijden organiseren. Klein, groot, met lokale lekkernijen of culinaire hoogstandjes. De maaltijden zijn er in alle vormen en maten. De kern van de Vrijheidsmaaltijd is een bijzondere ontmoeting aan de eettafel, waarbij de gasten over historische en maatschappelijke thema's als vrijheid en onvrijheid spreken: thema's waar mensen niet dagelijks bij stilstaan en waar bij uitstek op Bevrijdingsdag aandacht aan kan worden gegeven.

Bij deze maaltijden zijn gedichten van Bonhoeffer, maar ook schilderijen van Jeltje Hoogenkamp en poëzie van Corrie Kopmels goed te gebruiken. In de andere impulsen heel wat suggesties! Aan tafel valt uitstekend te zingen. De liederen van René van Loenen zijn er voor gemaakt.

DIT IS HET UUR VAN DE TROUW

Dietrich Bonhoeffer - liederen en gebeden in de gevangenis

Het werkboekje BONHOEFFER75 bevat teksten, schilderijen, gedichten en informatie. Om na te denken over en aan de gang te gaan met de gedichten en gebeden. De grenzen kwamen snel in zicht door het formaat (A5), de beschikbare ruimte en de hoeveel onderwerpen. De redactie moest knippen in teksten van gedichten en de vormgever zwoegde om er een compact, caleidoscopisch en toch aantrekkelijk boekje van te maken. Vandaar het idee voor een 'echt' boek met de volledige nieuwe vertaling van de gedich-

ten, ruimte voor de schilderijen van Jeltje Hoogenkamp en meer 'wit' om de poëzie van Corrie Koplams en de kerkliederen van René van Loenen. Arthur Alderliesten kreeg plek voor een uitgebreidere toelichting. Voor vormgever Nancy Koot een uitdaging om er iets moois van te maken. In alle soberheid zoals dat past bij het onderwerp. In uitgeverij Buijten & Schipperheijn vonden we een enthousiaste partner. Het is een boek geworden om te mediteren, te bekijken en cadeau te geven. Er zijn twee versies. Het boek en het boek met de cd *Silent Voices, Songs inspired by Bonhoeffer's Prison Poems* van het trio Sunshine Cleaners (pag. 44).

Dietrich Bonhoeffer DIT IS HET UUR VAN DE TROUW gedichten en gebeden in de gevangenis

Uitgever: Buijten & Schipperheijn

Boek: € 19,95 ISBN 978-94-6369-049-2 Boek + cd: € 24,95 ISBN 978-94-6369-050-8

Verkrijgbaar bij de boekhandel

ZORG VOOR (EX-)GEVANGENEN

Bonhoeffer75 gaat over de gevangenisgedichten. Kerken met Stip en Exodus spannen zich vandaag de dag in voor gedetineerden. Ramon zat bijvoorbeeld jaren regelmatig gevangen. Bij een nazorgproject kwam hij tot geloof en vond een kerkgemeenschap. Hij zegt: *'Het is fantastisch. Als je de weg van de*

Heer gaat kom je tot de waarheid. Je voelt je in je leven iedere dag gedragen. Voor mij is de kerk heel belangrijk'.

Veel gedetineerden zitten niet alleen vast in de gevangenis, maar ook in hun eigen levenssituatie. Daarom zijn projecten zoals Exodus en Kerken met Stip binnen de kring van kerken ontstaan. Met vrijwilligers en professionals werken (ex-)gevangenen samen aan een levensweg zonder criminaliteit. Ook familie en kinderen worden daarbij betrokken. Exodus heeft tien huizen met een professioneel begeleidingsprogramma voor jaarlijks ca. vijfhonderd bewoners. Daarnaast zijn er vrijwilligers die ondersteuning geven tijdens en na detentie.

Kerken met Stip is een netwerk van zeventig kerken die gastvrij willen zijn voor mensen die met justitie in aanraking zijn gekomen.

Laila: *'Om weer een goede moeder voor mijn kinderen te worden ben ik naar Exodus gegaan. Ik leer hier vooral dicht bij mezelf te leven. Het is wel een zwaar programma, maar dat is het me wel waard.'*

Klaas: *'Ik kom iedere zondag hier, in deze Kerk met Stip om mensen te zien en om mijn ervaringen in de week te delen met anderen en alles weer op een rijtje te zetten.'*

Exodus en Kerken met Stip geven graag informatie over hun werk.

Op de site is veel te vinden. Ook zijn nieuwe vrijwilligers altijd welkom.

www.exodus.nl - www.kerkenmetstip.nl

LEZING OVER BONHOEFFER?

Een inleidende lezing over leven en werk kan een belangrijke impuls zijn voor een gesprek over de betekenis van Bonhoeffer. Maar ook een specifiek onderwerp is mogelijk: Bekenkende Kirche, oecumene, ethiek, de brieven aan de verloofde, het Duitse verzet, enzovoort. De leden van het Bonhoeffer Werkgezelschap willen daarbij graag helpen. Ze komen graag vertellen over de Duitse theoloog in een lezing of dienst. Ze verwijzen naar elkaar als het om speciale thema's gaat. In overleg is veel mogelijk. Houd de reisafstand in het oog. De kosten hebben we meteen maar vastgesteld op € 125,- (preekvergoeding in de PKN) + reiskosten.

A. (Arthur) Alderliesten, Meteren, 06-50731275, a.alderliesten@hetnet.nl

Drs. J.C. (Hans) Buurmeester, Vlaardingen, 010-4751200,

jbuurmeester@gmail.com

K. (Kees) de Dreu, Leeuwarden, 058-2801387, dreudec@gmail.com

Prof. dr. G.C. (Gerard) den Hertog, Apeldoorn, 055-3561970,

gcdenhertog@tua.nl

Dr. S.C. (Steven) van den Heuvel, Elburg, 06-27191349,

steven_student@hotmail.com

Drs. H.M.J. (Henk) Janssen, Arnhem, 026-3618100, jonas@telfort.nl

Dr. T.G. (Teunard) van der Linden, 06-26741115, tg.linden@gmail.com

Prof. dr. E. (Edward) van 't Slot, Zwolle, 038-2000143, vt.slot@filtnet.nl

Dr. A. (Aad) van Tilburg, Lunteren, 0318-483441, tilburglange@gmail.com

Dr. W. (Wilken) Veen, Amsterdam Z.O., 020-3346097,

wilkenveen@hotmail.com

Drs. H.J. (Harry) Zeldenrust, Utrecht, 030-2885552, h.zeldenrust@ziggo.nl

Het Bonhoeffer Werkgezelschap is in 1977 opgericht als onderdeel van de International Bonhoeffer Society. Inlichtingen bij de secretaris: Hans Buurmeester, 010-4751200, jbuurmeester@gmail.com of op de site www.dbonhoeffer.eu/hetwerkgezelschap.

MEDEWERKERS

Arthur Alderliesten (Dirksland 1979)

Achtergrondinformatie (pag. 4, 5, 26, 27 en 34) en *keuze foto's*. Schrijver van 'Wandelen door Bonhoeffers gedachtegoed' (2015) en 'Barmhartig leven, met reflecties vanuit het leven en werk van Dietrich Bonhoeffer' (2016).

a.alderliesten@hetnet.nl

Jeltje Hoogenkamp (Sneek 1946)

Schilderijen bij de gedichten en gebeden van Bonhoeffer. Series bij het Zonnelied van Franciscus, Liedboek (2013) en Bijbels-georiënteerde reeksen. Omslag lerarenbijbel, kunstkaarten en reisexposities.

www.deroosvanculemborg.nl/schilderwerk, hoogenkamp@ziggo.nl, 0345-778855

Corrie Kopmels ('s-Gravenpolder 1944)

Vertaling gedichten en gebeden uit het Duits. Poëzie geïnspireerd op het werk van Bonhoeffer. Schreef Zeeuwse jeugdherinneringen, dichtbundels en werkte mee aan de Zeeuwse Bijbelvertaling.

corriekopmels@gmail.com, 0341-410556

René van Loenen (Hilversum 1950)

Liedteksten bij de gedichten van Bonhoeffer. Dichter: *Mooi voetenwerk* (2004), *Straatliefdegras* (2009), *Pleisterplaats* (2014) en *Veertig vrouwen uit de bijbel* (2017). Werkte mee aan Liedboek (2013).

www.renevanloenen.nl, renevanloenen@gmail.com, 0345-515159

met medewerking van: Hans Buurmeester (p. 58), Christien Crouwel (p. 35), Jan Eerbeek (p. 58), André Fox (vragen), Sjef Hermans (p. 44), Rieks Hoogenkamp (p. 3), Evert Jonker (achtergronden), Jaap Smit (p. 55), Rien Wattel (p. 52-54), Kees van der Zwaard (pag. 45).

COLOFON

Het werkboekje BONHOEFFER75 kost € 2,- + porto (vanaf 100 exemplaren: € 1,50,- + porto). De cd *Silent Voices* van Sunshine Cleaners: € 10,- + porto.
Besteladres: bonhoeffer75@kpnmail.nl of Jaap van Oort, Kamille 44,
4102 HW Culemborg met vermelding van aantal, naam en adres.
De factuur wordt meegestuurd.

redactie: Rieks Hoogenkamp en Rien Wattel
correctie: Grada Hooijer
vormgeving: Nancy Koot

Liedboek: Zingen en bidden in huis en kerk 2013

SPONSOREN

Het project BONHOEFFER75 heeft veel te danken aan de sponsors:
Haëlla Stichting
Kerk en Wereld
Protestantse Fondsen
Protestantse Kerk in Nederland

DE ROOS VAN CULEMBORG

De stichting is actief in de Betuwe met jaarlijks honderd activiteiten in de driehoek kerk-cultuur-samenleving. Landelijk: reisexposities en meerjarenprojecten als AMUSE (bij het Lutherjaar) en nu BONHOEFFER75.
De stichting kent aandeelhouders: eenmaal € 25,-, eeuwig aandeelhouder! Programma en aanmelden: www.deroosvanculemborg.nl

